

وزن شعر فارسی

(درس نامه)

ابوالحسن نجفی
به همت امید طیب زاده

انتشارات نیلوفر

فهرست مطالب

پیش‌گفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۱
۱. تعریف وزن و قاعده تقطیع.....	۱۳
۱.۱. تعریف وزن و انواع آن.....	۱۳
۲.۱. تعریف هجا و انواع آن.....	۱۴
۳.۱. قاعده تقطیع در وزن شعر فارسی.....	۱۷
۴.۱. موارد عدول از قاعده تقطیع در وزن شعر فارسی.....	۱۸
تمرین‌های فصل ۱.....	۲۱
۲. استثنائات.....	۲۷
۱.۲. نون عروضی.....	۲۸
۲.۲. مصوت «ای (/i/)» در میان کلمه.....	۲۹
۳.۲. خنثی شدن تمایز کمیت هر شش هجا در پایان مصراع.....	۳۰
تمرین‌های فصل ۲.....	۳۴
۳. اختیارات شاعری یا جوازات عروضی.....	۴۱
۱.۳. اختیار - - (فاعلاتن) به جای - - (فاعلاتن) در آغاز مصراع.....	۴۲
۲.۳. اختیار یک بلند (-) به جای دو کوتاه (u) در میان مصراع، یا اختیار تسکین.....	۴۴
تمرین‌های فصل ۳.....	۴۷
۴. ضروریات شعری یا تغییر کمیت کلمه به ضرورت وزن.....	۵۱
۱.۴. حذف همزه آغازی.....	۵۱

۱۲۷	۱. فهرست ۳۰ وزن رایج شعر فارسی براساس افاعیل آنها
۱۴۲	۲. فهرست ۳۰ وزن رایج شعر فارسی براساس کمیت هجاهای آغازین آنها
۱۴۸	تمرین‌های فصل ۷
۱۶۱	۸. طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی
۱۷۳	۹. تحول وزن در شعر فارسی معاصر
۱۷۴	۹. ۱. شعر نو موزون
۱۷۸	۹. ۲. شعر نو بی‌وزن یا شعر آزاد
۱۷۹	۹. ۳. کوشش برای درآمیختن وزن‌های مختلف
۱۸۳	۹. ۴. علل از میان رفتن وزن در شعر معاصر
۱۸۳	۹. ۴. ۱. عوامل درونی (= علل زبانی)
۱۸۴	۹. ۴. ۲. عوامل بیرونی (= علل اجتماعی)
۱۸۷	۱۰. تحول محتوایی شعر امروز
۱۹۷	پاسخ تمرین‌ها
۱۹۷	پاسخ تمرین‌های فصل ۱
۲۰۰	پاسخ تمرین‌های فصل ۲
۲۰۳	پاسخ تمرین‌های فصل ۳
۲۰۶	پاسخ تمرین‌های بخش ۴. ۱
۲۰۹	پاسخ تمرین‌های بخش ۴. ۲
۲۱۱	پاسخ تمرین‌های بخش ۴. ۲. ۱
۲۱۴	پاسخ تمرین‌های بخش ۴. ۲. ۲
۲۱۶	پاسخ تمرین‌های بخش ۵. ۱
۲۲۰	پاسخ تمرین‌های بخش ۵. ۳
۲۲۳	پاسخ تمرین‌های فصل ۷
۲۳۹	مهم‌ترین کتاب‌های عروضی

۵۵	تمرین‌های بخش ۴. ۱
۵۹	۴. ۲. تغییر کمیت مصوت‌های پایانی
۵۹	صامت میانجی
۶۳	تمرین‌های بخش ۴. ۲
۶۵	۴. ۲. ۱. تغییر کمیت مصوت‌های کوتاه پایانی
۷۰	تمرین‌های بخش ۴. ۲. ۱
۷۳	۴. ۲. ۲. تغییر کمیت مصوت‌های بلند پایانی
۷۹	تمرین‌های بخش ۴. ۲. ۲
۸۳	۵. بررسی برخی وزن‌های خاص شعر فارسی
۸۳	۵. ۱. اوزان معروف به ذوب‌ترین
۸۷	تمرین‌های بخش ۵. ۱
۸۸	۵. ۲. اوزان رباعی
۹۰	۵. ۲. ۱. قاعده قلب
۹۱	تمرین‌های بخش ۵. ۲
۹۵	۵. ۳. وزن دوری
۹۶	۵. ۳. ۱. شرایط وزن دوری
۱۰۱	۵. ۳. ۲. تکبیت و وزن دوری
۱۰۲	تمرین‌های بخش ۵. ۳
۱۰۵	۶. آشنایی با برخی از اصطلاحات عروض سنتی
۱۰۵	۶. ۱. ارکان اصلی عروض سنتی
۱۰۷	۶. ۲. افاعیل عروض سنتی
۱۱۰	۶. ۳. دوایر عروض سنتی
۱۲۰	۶. ۴. نمونه‌ای از تقطیع در عروض قدیم
۱۲۷	۷. فهرست رایج‌ترین وزن‌های شعر فارسی

۱. تعریف وزن و قاعده تقطیع

برای پاسخ دادن به این سؤال که قاعده اصلی تقطیع شعر عروضی فارسی چیست، پیش از هر چیز باید بدانیم که اساساً وزن چیست و چه انواعی دارد و واحدهای تشکیل دهنده آن کدام است. پس از تعریف قاعده اصلی تقطیع، می‌توانیم موارد گوناگون عدول از آن قاعده اصلی را نیز روشن کنیم.

۱.۱. تعریف وزن و انواع آن

وزن ادراک تناسبی است که از تکرار مقادیر متساوی و منفصل حاصل می‌شود. در هر زبانی این مقادیر متساوی و منفصل با برخی از خصوصیت‌های صوتی همچون شدت^۱، ارتفاع یا زیروبمی^۲، کمیت^۳ یا امتداد^۴ و مانند آن پدید می‌آید. وزن شعر فارسی مبتنی بر کمیت هجاهاست، یعنی در شعر عروضی فارسی، باید تعداد و نوع کمیت‌های دو مصراع مساوی باشد و نه لزوماً تعداد هجاهای آنها. بنابراین نخستین و مهم‌ترین اقدام برای مطالعه وزن شعر فارسی عبارت است از تعیین کمیت هجاها و شمارش آنها به منظور تقطیع. اما پیش از

1. intensity
2. pitch
3. quantity
4. duration

معرفی انواع هجاهای فارسی و کمیت آنها، لازم است هجا را به اختصار تعریف کنیم.

۲.۱. تعریف هجا و انواع آن

هجا که همه از دبستان با آن آشناییم عبارت است از یک مصوت به اضافه یک یا چند صامت. به عبارت دیگر تعداد هجاهای هر کلمه یا جمله مساوی است با تعداد مصوت‌های آن. مثلاً:

کلمه «مدرسه» سه مصوت و سه هجا دارد: مَد ر سِه؛

یا کلمه «شباهنگام» چهار مصوت و چهار هجا دارد: شَد با هِن گام؛

یا جمله «او با مادرش به تهران رفت» نه مصوت و نه هجا دارد: او با ما دَ رَش به تِه ران رَفَت.

کمیت هر هجا در شعر فارسی، از روی کمیت مصوت‌ها و نیز تعداد صامت‌های آن تعیین می‌شود. یعنی برای شناسایی کمیت هجاها، ابتدا باید کمیت مصوت‌ها را مشخص کنیم. در زبان فارسی شش مصوت و بیست‌وسه صامت وجود دارد. مصوت‌ها از حیث کمیت به دو دسته کوتاه و بلند تقسیم می‌شوند:

مصوت‌های کوتاه: آ (/a/)، ا (/o/)، اِ (/e/)

مصوت‌های بلند: آ (/â/)، او (/u/)، ای (/i/)

در اینجا توجه به دو نکته ضروری است: اول اینکه در زبان فارسی امروز، خصوصیت کوتاهی و بلندی مصوت‌ها دیگر «معتبر» نیست، یعنی هیچ دو کلمه‌ای را نمی‌توان در فارسی یافت که فقط براساس

کوتاهی یا بلندی مصوتشان از یکدیگر متمایز شوند، اما در شعر رسمی فارسی، برطبق قرارداد، این تمایز را باید معتبر شمرد. دوم اینکه در فارسی مصوت مرکب^۵ نداریم و مصوت ظاهراً مرکبی که در کلماتی همچون «کوکب»، «روشن»، «موز»، «اوضاع»، «رهرو»، «خسرو» و مانند آن شنیده می‌شود، در واقع عبارت است از یک مصوت ساده /o/ به‌علاوه یک صامت /v/ که به شکل واج‌گونه /w/ ظاهر می‌شود. توجه شود که مصوت مرکب در مواردی که در محل تلاقی مصوت‌ها قرار می‌گیرد، به دو واج بسیط /o/ و /v/ تجزیه می‌شود. در این حالت مصوت /o/ در پایان هجای اول می‌ماند و صامت /v/ به آغاز هجای دوم می‌پیوندد. مثلاً عبارت «مشنوی» در اصل — و حتی گاهی هنوز — بدین صورت تلفظ می‌شود: /mašno vey/.

حال می‌گوییم در زبان فارسی بسته به نوع مصوت و نیز تعداد صامت‌های هر هجا، شش نوع هجا وجود دارد که در مجموع سه کمیت کوتاه و بلند و کشیده را پدید می‌آورد. این هجاها و کمیت آنها را در جدول زیر نمایش می‌دهیم (c علامت صامت^۶، \check{v} علامت مصوت کوتاه^۷، \bar{v} علامت مصوت بلند^۸، s علامت کمیت کوتاه، و — علامت کمیت بلند است):

5. diphthong
6. c = consonant
7. \check{v} = short vowel
8. \bar{v} = long vowel

کوتاهی یا بلندی مصوتشان از یکدیگر متمایز شوند، اما در شعر رسمی فارسی، برطبق قرارداد، این تمایز را باید معتبر شمرد. دوم اینکه در فارسی مصوت مرکب^۵ نداریم و مصوتِ ظاهر^۶اً مرکبی که در کلماتی همچون «کوکب»، «روشن»، «موز»، «اوضاع»، «رهر و»، «خسرو» و مانند آن شنیده می‌شود، در واقع عبارت است از یک مصوت ساده /o/ به‌علاوه یک صامت /v/ که به شکل واج گونه /w/ ظاهر می‌شود. توجه شود که مصوت مرکب در مواردی که در محل تلاقی مصوت‌ها قرار می‌گیرد، به دو واج بسیط /o/ و /v/ تجزیه می‌شود. در این حالت مصوت /o/ در پایانِ هجای اول می‌ماند و صامت /v/ به آغازِ هجای دوم می‌پیوندد. مثلاً عبارت «مشنو ای» در اصل — و حتی گاهی هنوز — بدین صورت تلفظ می‌شود: /mašno vey/.

حال می‌گوییم در زبان فارسی بسته به نوع مصوت و نیز تعداد صامت‌های هر هجا، شش نوع هجا وجود دارد که در مجموع سه کمیت کوتاه و بلند و کشیده را پدید می‌آورد. این هجاها و کمیت آنها را در جدول زیر نمایش می‌دهیم (c علامت صامت^۷، \check{v} علامت مصوت کوتاه^۸، \bar{v} علامت مصوت بلند^۸، و — علامت کمیت بلند است):

5. diphthong
6. c = consonant
7. \check{v} = short vowel
8. \bar{v} = long vowel

معرفی انواع هجاهای فارسی و کمیت آنها، لازم است هجا را به اختصار تعریف کنیم.

۲.۱. تعریف هجا و انواع آن

هجا که همه از دبستان با آن آشنایم عبارت است از یک مصوت به اضافه یک یا چند صامت. به عبارت دیگر تعداد هجاهای هر کلمه یا جمله مساوی است با تعداد مصوت‌های آن. مثلاً:

کلمه «مدرسه» سه مصوت و سه هجا دارد: مَد ر سِه؛

یا کلمه «شبه‌نگام» چهار مصوت و چهار هجا دارد: شَد بَا هِنْد گَام؛

یا جمله «او با مادرش به تهران رفت» نه مصوت و نه هجا دارد: او با ما دَرَش بَه تِهَران رَفَت.

کمیت هر هجا در شعر فارسی، از روی کمیت مصوت‌ها و نیز تعداد صامت‌های آن تعیین می‌شود. یعنی برای شناسایی کمیت هجاها، ابتدا باید کمیت مصوت‌ها را مشخص کنیم. در زبان فارسی شش مصوت و بیست‌وسه صامت وجود دارد. مصوت‌ها از حیث کمیت به دو دسته کوتاه و بلند تقسیم می‌شوند:

مصوت‌های کوتاه: ا (/a/)، أُ (/o/)، اِ (/e/)

مصوت‌های بلند: آ (/â/)، او (/u/)، ای (/i/)

در اینجا توجه به دو نکته ضروری است: اول اینکه در زبان فارسی امروز، خصوصیت کوتاهی و بلندی مصوت‌ها دیگر «معتبر» نیست، یعنی هیچ دو کلمه‌ای را نمی‌توان در فارسی یافت که فقط براساس